

МРНТИ 10.87.27, 10.87.17

DOI: <https://www.doi.org/10.32523/2791-0954-2025-13-1-17-32>

Қазақстан Республикасы Конституциясы мен Адам құқықтары туралы Халықаралық Билль нормаларының өзара әрекеттесуі

Ербол М. Абайдельдинов

Заң ғылымдарының докторы, профессор,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық құқық кафедрасының профессоры,

Астана, Қазақстан.

e-mail: erbolabay@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2267-2540; JEL-code: K33 Халықаралық құқық

Ақбопе Н. Ергалимова

Заң ғылымдарының магистрі,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық құқық кафедрасының докторанты,

Астана, Қазақстан.

e-mail: akbope_80kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0230-2657; JEL-code: K33 Халықаралық құқық

Аңдатпа. Мақалада адам құқықтары саласындағы халықаралық құқық нормалары мен Қазақстан Республикасының егемендік алған сәтінен бергі конституциялық заңнамасының өзара әрекеттесуінің қалыптасуы қарастырылған.

Мақала авторларымен 1990 жылдың 25 қарашасындағы “ҚазССР мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясының”, 1991 жылы 16 желтоқсанда Жоғарғы Кеңеспен қабылданған “Қазақстан Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы” ҚР Конституциялық Заңының, мемлекеттің екі Конституциясы (1993, 1995) нормаларының Адам құқықтары жөніндегі Халықаралық Билль нормаларымен өзара әрекеттесуінің кейбір аспектілері сараланады. Сонымен қатар конституциялық құндылықтарды қамтамасыз ету мен қорғау саласындағы Қазақстанның мемлекеттік органдарының халықаралық шарттарды жасасуды қоса алғанда қолданыстағы заңнаманы қалыптастыру кезіндегі өкілеттіктері талданады.

Адам құқықтары жөніндегі конституциялық ережелерді іске асыру саласындағы мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін талдау, мемлекет адам құқықтарын қалыптастыру, қамтамасыз ету және қорғауда шешуші, орталық позицияны иеленеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Адам құқықтары жөніндегі халықаралық Билльде қамтылған, Қазақстанмен танылған барлық құрамдас құжаттардағы адам құқықтарының нақты көлемінің шынайы

қамтамасыз етілуі мен қорғалуы көбінесе мемлекеттің еркіне, әрбір нақты мемлекеттік орган мен жауапты тұлғаның үйлесімді атқарған жұмыстарына байланысты.

Түйін сөздер: Конституция, Қазақстан, адам құқықтары, Адам құқықтары жөніндегі Билль, ратификация, имплементация, ұлттық заң, халықаралық құқық.

The interaction of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the norms of the International Bill of Human Rights

Yerbol M. Abaideldinov

Doctor of law, professor,

Professor of the Department of International Law at L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Kazakhstan.

e-mail: erbolabay@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2267-2540; JEL-code: K33 International law

Akbope N. Yergalimova

Master of Law,

Doctoral Student at the Department of International Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Kazakhstan.

e-mail: akbope_80kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0230-2657; JEL-code: K33 International law

Abstract: The article examines the development of interaction between the norms of international law in the field of human rights and the constitutional legislation of the Republic of Kazakhstan since gaining sovereignty. It examines some aspects of the relationship between the "Declaration of State Sovereignty of the Kazakh SSR" of October 25, 1990, the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan "On State Independence of the Republic of Kazakhstan" adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on December 16, 1991, as well as the norms of two Constitutions of the country (1993, 1995) with the norms of the International Bill of Human Rights, analyzes the powers of state bodies of Kazakhstan in the sphere of ensuring and protecting constitutional values in the formation of current law, including when concluding international treaties.

An analysis of the powers of state bodies in the sphere of implementing constitutional provisions on human rights allows us to conclude that the state occupies a key, central position in the matter of forming, ensuring and protecting human rights. The real provision and protection of the volume of human rights and freedoms contained in the International Bill of Human Rights, all constituent documents of which have been recognized by Kazakhstan, largely depends on the

will of the country's leadership, the coordinated work of each specific state body and responsible person.

Key words: Constitution, Kazakhstan, human rights, Bill of Human Rights, ratification, implementation, national law, international law.

Взаимодействие Конституции Республики Казахстан и норм международного Билля о правах человека

Ербол М. Абайдельдинов

Доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры международного права Евразийского национального
университета им. Л.Н. Гумилева,

Астана, Казахстан.

e-mail: erbolabay@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2267-2540; JEL-code: K33 Международное право

Акбопе Н. Ергалимова

Магистр юридических наук,
докторант кафедры международного права Евразийского национального
университета им. Л.Н. Гумилева,

Астана, Казахстан.

e-mail: akbope_80kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0230-2657; JEL-code: K33 Международное право

Аннотация: В статье рассмотрено становление взаимодействия норм международного права в сфере прав человека с конституционным законодательством Республики Казахстан с момента обретения суверенитета. Рассмотрены некоторые аспекты взаимосвязи “Декларации о государственном суверенитете КазССР” от 25 октября 1990 г., Конституционного Закона РК “О государственной независимости Республики Казахстан”, принятом Верховным Советом РК 16 декабря 1991 г., а также норм двух Конституций страны (1993, 1995) с нормами международного Билля о правах человека, проанализированы полномочия государственных органов Казахстана в сфере обеспечения и защиты конституционных ценностей при формировании действующего права, в том числе и при заключении международных договоров.

Анализ полномочий государственных органов в сфере реализации конституционных положений о правах человека позволяет сделать вывод о том, что государство в деле формирования, обеспечения и защиты прав человека занимает ключевую, центральную позицию. Именно от воли руководства страны, слаженной работы каждого конкретного государственного органа и ответственного лица во многом зависит реальное обеспечение и защита того объема прав и свобод человека, содержащегося в международном Билле о

правах человека, все составляющие документы которого были признаны Казахстаном.

Ключевые слова: Конституция, Казахстан, права человека, Билль о правах человека, ратификация, имплементация, национальное право, международное право.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясы осыдан отыз жыл бұрын қабылданған, еліміз 2025 жылдың желтоқсан айында негізгі заңның бірінші айтулы мерейтойын атап өтеді. Тарихи өлшемдер бойынша осынау қысқа мерзімде Қазақстан өзінің сан ғасырлық мемлекеттілігін жаңғыртудың, заманауи егемен ел құрудың ұзақ, жемісті жолын жүріп өтті. Осы уақыт аралығында елімізді халықаралық қоғамдастық жас, жаңғырып келе жатқан мемлекет ретінде таныды. Еліміз шет мемлекеттермен, халықаралық ұйымдармен тығыз дипломатиялық қарым-қатынас орнатып, өзінің саясатының ішкі және сыртқы негізгі бағыттарын айқындады. Бұл үрдістің барлығы мемлекетішілік (ұлттық) құқықтың халықаралық құқықпен, жалпыадамзаттық құндылықтармен және озық шетелдік тәжірибемен тығыз байланыста қалыптасуы негізінде жүзеге асты.

Қазіргі елдің өркениетінің ең маңызды көрсеткіші адам (шетелдіктер, азаматтығы жоқ адамдар) мен азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау деңгейі болып табылады. Тарихтың жаңа кезеңінде адам құқықтарын қорғау және құрметтеу қажеттілігі туралы ереже Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін бірден БҰҰ-ның Жарғысына енгізілді. Одан ары адам құқықтары 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында жарияланып, ол 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Адам құқықтары туралы Халықаралық пактілердің мәтінін әзірлеуге негіз болды. Бұл құжаттар Халықаралық пактілердің хаттамаларымен бірге қазіргі заманғы Адам құқықтары туралы Билльді құрайды.

Қазақстанда адам құқықтарын конституциялық қамтамасыз етуді қалыптастыру Қазақстанның Негізгі заңының нормалары мен Адам құқықтары туралы Билль нормаларының, сондай-ақ басқа да халықаралық құқықтық актілердің тығыз байланысы негізінде жүзеге асты және осы мақалада талқыланатын болады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуге арналған материалдар ретінде Қазақстан Республикасының Конституциясы, зерттеліп отырған тақырып шеңберіндегі оны әзірлеу барысында қабылданған заңдар, халықаралық құқықтық актілер, атап айтсақ: 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы, 1966 жылғы 16 желтоқсандағы азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакт, 1966 жылғы 16 желтоқсандағы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық пакт, бірқатар елдердің

мемлекеттік органдары мен халықаралық органдардың ресми сайттарында ұсынылған статистикалық деректер мен өзге де құжаттар табылды. Мақалада нәтижелердің сенімділігін қамтамасыз ететін әдістер ретінде диалектикалық зерттеу, салыстырмалы-құқықтық анализ, жүйелік-құрылымдық, тарихи және статистикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Кеңес өкіметі кезінде республикада Сыртқы істер министрлігі болғанымен, Қазақстан халықаралық қатынастардың дербес субъектісі болған жоқ, ал 1977 жылғы КСРО Конституциясының 80-бабында және 1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясының 71-бабында Қазақ КСР-ға шет мемлекеттермен қарым-қатынас жасауға, олармен шарт жасасуға, халықаралық ұйымдарға және дипломатиялық өкілдіктерге қатысуға құқық берілген [1, 45-46 б.]. Барлық одақтық республикалардың ішінен БҰҰ-на мүшелік және халықаралық аренаға өз бетінше шығудың нақты құқығы 1944 жылы 1 ақпанда Беларусь және Украин КСР-на ғана берілді.

КСРО-да болған федеративті мемлекет құрамындағы республика мәртебесі одақтық мемлекеттің өзінен түбегейлі өзгеше болу себебінен Қазақстан халықаралық құқықтың дара субъектісі болу мәртебесіне ие бола алмады. Осылайша Қазақ КСР-де КСРО Конституциясында айқындалған сыртқы саясаттың мақсатын, міндеттері мен қағидаларын басшылыққа алып, өзінің сыртқы саяси қазметінде Одақ құрамындағы басқа республикалар тәрізді дербестік танытуға қауқарсыз болды. 1990 жылдары орын алған “егемендік шеруі” КСРО құрамындағы көптеген мемлекеттерге тәуелсіздігін алуға мүмкіндік берді, нәтижесінде оларда егемен елдің ұлттық заңнамасын ғана емес халықаралық қатынастар саласын реттейтін заңнаманы қалыптастырып, дамыту қажеттілігін тудырды.

Осыған байланысты Ю.А. Тихомиров былай деді: “Бұрынғы КСРО-ның құқықтық жүйесінің жиынынан өсіп-өніп, оның ұғымдары мен салаларын, институттары мен нормаларын, бұрынғы одақтас республикалардың, ал қазір егеменді мемлекеттердің заңнамасын “қоректену” өз ішінде өткеннің ізі мен болашақтың өркендерін алып жүр. Ауқымды саяси, экономикалық және әлеуметтік қайта құруларды жүзеге асыру кезінде құқықтық сабақтастық пен құқықтық жаңалықтарды біріктіру мәселелерін шешу оңай емес”. [2, Тихомиров Ю.А.]

Қазақстанда бұл күрделі кезең екі Конституцияның қабылдануымен (1993 және 1995 ж.), қазақтың ұлттық құқықтық жүйесінің серпінді қалыптасуын айғақтайтын барлық заңнамалардың біржола жаңаруымен және кеңеюімен ерекшеленді.

Қазақстандық конституционализмнің қалыптасуы осы бағыттағы озық үлгілі мемлекеттердің тәжірибесіне негізделген әлемдік тәжірибені зерделеуге бағытталды, Конституцияны жасаушылардың пайымдауы бойынша бұл қалыптасу мемлекетіміз үшін барлық жақсылықты алу керек болған.

Құжаттар көрсеткендей заманауи ұлттық құқықтық жүйенің халықаралық құқықпен тығыз қарым-қатынаста қалыптасуы іс жүзінде Қазақстан 1991 жылғы желтоқсанда мемлекеттік тәуелсіздік алған кезден басталды, дегенмен 1990 жылғы 25 қазандағы “Қазақ КСР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияның” 14-тармағында Қазақ КСР-і өзінің халықаралық қатынастарда дипломатиялық және сыртқы айырбас субъектілері ретінде өз құқықтарын айқындау, халықаралық ұйымдардың, соның ішінде БҰҰ мен оның мамандандырылған мекемелерінің қызметіне қатысу құқығын жариялады [3]. Бұл жердегі маңыздысы еліміздің экономикалық егемендіке қол жеткізуі болды. Экономикалық егемендік сәйкесінше еліміз үшін өзара тиімді келісімдер негізінде шет мемлекеттермен тығыз экономикалық және сауда қатынастарын құру, сыртқы экономикалық мәселелерді дербес шешу секілді мүмкіндіктерді молынан тудырды. Нәтижесінде Қазақстан мемлекеттердің егемендік теңдігі, халықаралық шарттар жасасуға ерікті қатысу сияқты халықаралық құқықтың бірқатар қағидаттарын ұстанатындығын дәлелдеді.

Декларация қабылдануы халықаралық қатынастар мен халықаралық құқық саласында ниет білдірген мемлекеттер үшін тікелей халықаралық-құқықтық міндеттер жүктейтін біржақты құқықтық акт болып табылады. Біздің ойымызша 1992 жылдың 2 наурызында БҰҰ-на мүше болып қабылданбастан бұрын Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен 1993 жылы 11 наурызда бекітілген 1963 жылғы консулдық қатынастар туралы Вена Конвенциясы, 1961 жылғы дипломатиялық қатынастар туралы Вена Конвенциясы сияқты халықаралық-құқықтық құжаттарды танығанға дейін Қазақстан біржақты тәртіппен халықаралық-құқық нормаларын басшылыққа алу міндеттемесін мойындап қойған.

Өз егемендігін алған алғашқы сәттерден бастап Қазақстан қайнар көзіне қарамастан (шарт немесе біржақты декларация) халықаралық міндеттемелердің орындалуы жалпыға міндетті сипатқа ие болатын халықаралық әдет-құқықтық нормаларға сәйкес әрекет еткен.

Көптеген өзгертулер мен толықтырулар енгізілген Тәуелсіз Қазақстанның ең алғашқы Конституциясы (1993) қабылданға дейін 1991 жылғы 25 тамыз және 1991 жылғы 20 қарашадағы Қазақ КСР Конституциясына еліміздің халықаралық қатынастардың заңды қатысушысы болуына мүмкіндік тудырған бірқатар өзгертулер енгізілген. Мысалға айтатын болсақ Конституцияның 71-бабы Қазақ КСР-нің “шетелдік мемлекеттермен қарым-қатынастарға түсуге, олармен шарттарды бекітуге, дипломатиялық және консулдық өкілдіктермен алмасуға, халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуға құқығы бар” екендігіне мән береді. Ал халықаралық шарттарды бекіту мен күшін жою құзыреті 97-бабы 21-тармағымен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне жүктелген. Нақты осы бапта елдің егемендігін көп жағынан шектейтін: “Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі қабылдаған заңдар мен ережелер КСРО заңдарына қайшы келе алмайды” деген ереже бар [4].

Сөз болып отырған Конституция егемендікке қадам жасағанына қарамастан еліміздің халықаралық шарттар жасасу саласында озық үлгіге ие Украина және Беларусь КСР-ның деңгейінде халықаралық шарттар жасасау құқығын айтарлықтай шектеді.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесімен 1991 жылы 16 желтоқсанда қабылданған “Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы” Конституциялық заңы заңдық тұрғыдан дұрыс тұжырымнан гөрі, тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі романтикалық ұранды еске түсірді. “Қазақстан Республикасы тәуелсіз, демократиялық және құқылық мемлекет” [5] деп көрсетілген Конституцияның 1-бабы осы тұжырымымыздың дәлелі іспеттес. Құжатта мемлекеттің нақты тәуелсіздігін қалыптастырған ережелер бекітілді.

Конституциялық заңнаманың кейініректегі актілерінде біршама өзгеріске ұшыраған аталған заңның 2-бабы “Қазақстан Республикасы өзге мемлекеттермен қарым-қатынасын халықаралық құқық қағидаттарына сүйене отырып қалыптастырады” деген маңызды ережені бекітті. Конституция мен Қазақстан Республикасының заңдары, сонымен қатар мемлекет таныған халықаралық-құқық нормалары мемлекеттің аумағында әрекет ететін нормативтік- құқықтық актілер екендігі Конституцияның 4-бабынан көрініс тапты. Көріп отырғанымыздай, талданып отырған Конституциялық заңда күні бүгінге дейін халықаралық құқықтың ұлттық заңнан айрықша басымдығы туралы сөз жоқ. Нормативтік құқықтық актілердің тізбегінде алдымен Конституция, одан кейін ұлттық заңдар, содан кейін ғана халықаралық құқық нормалары тұрады [6].

“Қазақстан Республикасы – дүниежүзілік қоғамдастықтың мүшесі” деп аталған жеке бесінші тарау Қазақстанды дипломатиялық және консулдық өкілдермен алмасу, халықаралық ұйымдарға мүше болып кіру және т.б. құқықтарына ие халықаралық құқық субъектісі ретінде жариялады.

1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға ортақ Декларациясының бірқатар ережелері шағын ғана көлемде болғанына қарамастан Конституциялық заңның “Қазақстан Республикасының халқы және азаматтары” деп аталатын 2-тарауында көрініс тапты. Сонымен қатар “Егемендіктің және мемлекеттік биліктің жалғыз иесі халық, мемлекет тек қазақ ұлты емес емес, барлық ұлт азаматтарына мемлекеттік билікті тікелейде, сол сияқты өздерімен сайланған мемлекеттік органдар арқылы да жүзеге асыруына кепілдік береді” делінген 6-бапта. Бұл адамның мемлекетті басқаруына қатысуын, мемлекеттік қызметке тең қолжетімділік құқығын қарастыратын Адам құқығының жалпыға ортақ Декларациясының 15-бабы -азаматтыққа құқыққа сәйкес келеді.

Адам құқығының жалпыға ортақ Декларациясының 16-бабы- құқықсубъектіліктің танылу құқығы, 18-бап-ой, ар-ұждан, дін бостандығы және т.б.құқығы аталған 6-бапта көрініс тапқан, оған сәйкес дінге, қоғамдық бірлестіктерге, шығу тегіне және т.б. қарамастан Қазақстан азаматтарына тең құқыққа кепілдік берілген.

100-ден астам штатта конституцияларды әзірлеуде үлгі болған Адам құқығының жалпыға ортақ Декларациясының ауқымдылығы мен маңыздылығы туралы проф.Карташкиннің пікірін айтып кету өте маңызды. Оның нормалары мен ережелері негізгі заңдарда қайта шығарылады немесе оның ықпалымен әзірленеді. Оның үстіне, қандай да бір себептермен Адам құқықтары туралы пактілерге әлі қосылмағаны туралы мәлімдемелер оның ережелерін басшылыққа алуға міндетті, өйткені олардың көпшілігі барлық мемлекеттер үшін міндетті *jus cogens* болды [7, Карташкин В.А.]

Кеңес Одағының ыдырауы нәтижесінде егемендікке қол жеткізген жас мемлекеттер КСРО құрамына кірген кезде жоғалтқан мемлекеттілігін қалпына келтірді. Сондықтан жас мемлекеттің ең бірінші өмірлік маңызды қызметі – өз тәуелсіздігін құрушы мемлекеттің құқықтық негізін – өзіндік конституциялық өзегін құруға ұмтылу болды. Қазақстанда, жоғарыда айтылғандай бұл үрдіс әлі толығымен аяқталмады.

Тарихта конституциялық заңнаманың қалыптасуының бұдан да ұзақ жағдайлары мәлім. Мысалы, Францияда XIX- ғасырдың басындағы қауырт саяси процестер кезеңінде 1791 жылғы Конституция 1830ж., 1848ж., 1850ж. қатарынан үш рет ауыстырған. Канаданың Конситуциясын XVIII-XX ғасырлар аралығында қабылданған бірқатар заңнамалық актілер құрайды. Олардың маңыздысы-1774 жылғы Квебек заңы, 1791 жылғы Конституциялық заңы, 1840 жылғы Канаданың біріктірілуі туралы заңы, 1867 жылғы Британдық солтүстік Америка туралы заңы және соңғысы Канаданың жеке мемлекет болып қалыптасуын орнықтарған 1982 жылғы Конституциялық заңы [1, 52 б.].

Тіпті әлемдегі ең көне Конституциялардың бірі 200 жыл ішінде бар жоғы 26 өзгерту енгізілген (оның ішінде құқық туралы Билль деп аталатын 10 өзгерту 1791 жылы күшіне енген) 1787 жылы қабылданған АҚШ Конституциясы шын мәнінде үнемі жетілдірілуде. Американдық теоретиктердің пікірінше, Америка Құрама Штаттарында құқықтық Конституцияға қарағанда, қазіргі уақытта сот прецеденттері, Конгресс заңдары және Президент актілері түріндегі көптеген толықтырулармен әрекет ететін “тірі Конституция” бар [8, Решетников Ф.М.].

1993 жыл еліміз еліміз үшін тарихта тұңғыш рет мемлекетіміздің егемендігі Негізгі Заңда бекітілген ел тәуелсіздігінің қалыптасуының ең маңызды кезеңі болды. Еліміздің егемендігін бекіту мен өзін әлемдік қауымдастықтың бір бөлігі ретінде тануды үйлестірген Конституцияның Кіріспе бөлігінің бірқатар ережелерінің нақты тұжырымдалуы өзіне назар аудартады; Демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құру міндеті алдында адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы жарияланды. Тек осылар көпұлтты мемлекетте замандастардың да, ұрпақтардың да лайықты өмір сүруін қамтамасыз ететін берік азаматтық бейбітшілік пен ұлтаралық келісімнің негізі бола алады [9].

1993 жылғы Конституция елімізді “демократиялық, зайырлы және біртұтас мемлекет ретінде орнықтырды”. Конституциялық құрылыс негіздері деп аталған 7-тармақ Конституцияның мемлекет аумағында тікелей әрекетін

белгілейтін жоғарғы заңдық күшін бекітті. Аталған ереже кейінірек 1995 жылы қабылданған Конституцияның 4-бабы 2-тармағында да көрініс тапты. 1993 жылғы Конституцияда адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау міндеттемесі бірінші кезекте тұрды. Бұл Конституцияның 1-бөлімінің толығымен азаматтарға, олардың құқықтары, бостандықтары мен міндеттеріне арналуынан көрініс тапты. Аталған Конституцияның ерекшелігі Қазақстан Республикасы таныған адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары жөніндегі халықаралық-құқықтық актілердің ұлттық заңдардан басымдығын бекіткен 3-бапта болды.

1995 жылғы Конституцияда “Адам және азамат” бөлімі екінші орынға ығыстырылды. 1995 жылғы Конституцияның тек бекітілген халықаралық шарттардың нормаларын басымдық беруі адам құқығын қорғау саласындағы ұлттық заңнамада қол жеткізілген биік ұстанымдардан белгілі бір ауытқулардың орын алуын көрсетеді. 1993 жылғы Конституция Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесін жалғыз ғана заң шығарушы және жоғарғы өкілді орган ретінде жариялады, бұл шын мәнінде басқару нысанын парламенттік басқаруға жақындатты.

Жоғарғы Кеңестің барлық өкілеттіктерінің ішінен Конституцияның 64-бабының 18-тармағын атап өтуге болады, оған сәйкес осы мемлекеттік органға халықаралық шарттарды бекіту және күшін жою құқығы берілген.

Конституцияның 130-бабы Конституцияны сот арқылы қорғау және оның үстемдігін қамтамасыз ету міндетін Конституциялық Сотқа жүктеді, осыған сәйкес Конституциялық Сот Қазақстанның халықаралық шарттарға және өзге де міндеттемелерінің Конституцияға сәйкестігі туралы талаптарды қарау өкілеттігін иеленді.

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы мен оны әзірлеу барысында қабылданған еліміздің заңнамасында халықаралық шарттарға қатысты ережелер, Қазақстанда қабылданған құқықтық нормалардың халықаралық құқықтың қағидаттары мен нормаларына сәйкестігі туралы ережелер көбірек қамтылған.

Конституция ұлттық құқықтық жүйе мен халықаралық құқық жүйесі арасындағы байланыстырушы, жалпы “түрлендіруші” рөлін атқарады [1, 54 б.]. Конституцияның 4-бабының 2-тармағында бекітілген халықаралық шарттардың заңнамалық актілер иерархиясында Республиканың бүкіл аумағында ең жоғары заңды күші бар және тікелей күші бар Конституциядан кейінгі орны нақты белгіленген. 4-баптың 3-тармағы Республика бекітілген халықаралық шарттардың оның заңдарының алдында басымдылығы туралы ережені белгілейді. Қазақстан қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың Қазақстан Республикасының аумағында қолданылуының тәртібі мен шарттары Республиканың заңнамасында айқындалады [10].

Еліміздің тәжірибесінен көріп отырғанымыздай Қазақстан Республикасында нақты жағдайларда ұлттық заңнамаларда халықаралық-құқықтық құжаттарды бекітілместен бұрын өзгертулер орын алады, яғни

халықаралық құқық нормалары оларға немесе өзге де халықаралық шарттарға қосылмас бұрын имплементациялануы мүмкін.

Қазақстан 1966 жылғы Адам құқықтары жөніндегі пактіні 2005 жылы ғана бекіткен ТМД елдерінің ішіндегі соңғы мемлекет болды. Десекте осы уақытқа дейін елдің құқықтық жүйесі де, экономикалық жағдайы да оларды жүзеге асыруға дайын болды. Халықаралық пактіні бекіту нәтижесінде еліміз ұлттық заңнаманы адам құқығы саласындағы негізгі халықаралық құжаттарға сәйкестендіру бойынша атқарылған салмақты жұмыстардың заңдық бекітілуі ретінде орын алды.

Әрине заңшығрушының бұл мәселеде бірқатар объективті қиындықтармен бетпе бет ұшырасқаны анық. Біздің ойымызша экономикалық және әлеуметтік құқықтардың маңыздысы адамның еңбек етуге құқығы болып табылатындықтан қазір Қазақстанға өз азаматтарының еңбек құқықтарына кепілдік беруі мүмкіндігі жоқ. Оның үстіне халықаралық құқықта, мысалы, 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының 23-бабында еңбек ету құқығы еңбек ету бостандығы құқығымен біріктірілген. Бұл ережелер 1993 жылғы Конституцияның 19-бабында Республика азаматының еңбек етуге құқығы бар, оған әркімнің өз қалауы, қабілеті және арнайы дайындығына сәйкес дербес өндіруші ретінде немесе еңбек шарты бойынша еркін жұмыс істеу мүмкіндігіне құқығы бар деп көзделген. 1995 жылғы Конституцияның 24-бабының 1-тармағында қос халықаралық норманың бір бөлігі ғана – еңбек бостандығы, қызмет пен кәсіпті еркін таңдау құқығы бекітілген. Осыған қарамастан, мемлекет адамның негізгі құқықтарының бірі – еңбек ету, азаматтардың әлеуметтік қамсыздандыру, құқығын қамтамасыз ету саласында елеулі күш-жігер жұмсайды, оған өзінің де, отбасының да амандығы, сайып келгенде, қоғамның тұрақтылығы мен мемлекеттің гүлденуімен байланысты [1, 109 б.]. Елдегі адам құқықтарын біртіндеп, бірақ тұрақты қамтамасыз ету халықаралық құқықтық актілерде де қарастырылған. Осылайша, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясына сәйкес әрбір адам өзінің экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарын, сондай-ақ азаматтық және саяси құқықтарын пайдалана алатындай жағдай жасалған жағдайда ғана еркін адам идеалы, қорқыныш пен мұқтаждықтан құтылу жүзеге асырылуы мүмкін деген ұстанымды бекітеді. Мемлекетіміздің ел экономикасы мен азаматтық қоғамды дамыту жөніндегі дәйекті қызметі біздің мемлекетімізде барлық азаматтардың лайықты еңбек етуіне және лайықты өмір сүруіне жағдай кезең-кезеңімен және дәйекті түрде жасалып жатқан нанымды көрсетеді. Бұл көп жағдайда Қазақстанның экономикалық дамуымен де, мемлекеттің “адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау міндеттері бірінші кезектегі мәселе” деп мойындауымен де байланысты, өйткені бұл саладағы жалпыға танылған халықаралық нормалар мен стандарттарды сақтау, әр адамның әлеуетін ашып іске асыру, олардың әр түрлі әлеуметтік қауымдастықтардағы қалыпты өмір сүруі олардың сапалы әрі дер

кезінде шешілуіне байланысты” [11, Ещанов А.]. Халықаралық құқық нормаларының егемен елдің аумағында қолданыстағы ұлттық заңнамаға негізделген мемлекеттік биліктің санкциясынсыз толық әрекет етуге мүмкіндігі жоқ. Осы себептен басты назарда еліміздегі халықаралық шарттардың қамтамасыз етілуі ең алдымен, Конституция нормаларына сүйене отырып іске асырылуы болуы қажет.

“Қауіпсіздік” термині елдің халықаралық-құқықтық қызметі процесінде дайындауға, қорытындылауға, орындауға және бақылауға қойылатын нормативтік талаптарды қамтиды.

Вена Конвенциясында келісім-шарттарды орындау тәртібі анықталмаған. Бұл мемлекеттердің конституциялық және заңнамалық басымдықтарына қатысты және халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаты – мемлекеттердің егеменді теңдігінен туындайды. Конституциялық Кеңеспен Негізгі заңның Република аумағындағы жоғарғы заңдық күшін белгілейтін 4-бабы 2-тармағына сәйкес Қазақстан Рестубликасы халықаралық шарттарының немесе олардың жекелеген ережелерінің ҚР Конституциясына қайшылығы танылған жағдайда ондай шарттар толығымен немесе ішінара Конституцияға сәйкес емес деп танылып, орындалуға жатпайды.

Бекіту дерегін көрсету егер шарт бекітілмеген болса оны бекіткен органның құқықтық пәрменін иелену керек деген ережеге сәйкес үнемі кеңейіп тұратын үкіметаралық және ведомствааралық шарттардың жағдайында жүзеге асырылуы тиіс, сәйкесінше олар заң нормаларынан басымдыққа ие болмауы тиіс. Бірақ бұл жағдайға әдебиеттерде бұрыннан назар аударылған [12, Даниленко Г.М.].

Бірқатар елдерде бекітудің өзі ұлттық құқықтық тәртіпке ешқандай өзгерістер енгізбейді, өйткені бекіту және оған заң күшін беру актілері бөлек (Франция, Италия, Бельгия және т.б.). Басқа елдерде конвенцияларды бекіту фактісі автоматты түрде конвенцияларды ішкі құқықтың бір бөлігіне айналдырады (Аргентина, Мексика және т.б.). Қалай десекте екі жағдайда да арнайы заңнама қабылдау қажеттілігі туындауы мүмкін [1, 58 б.]. Бұл ішкі құқыққа өздігінен орындалмайтын халықаралық нормалар енгізілгенде орын алады, яғни заңнамаға енгізілген кезде тиімді қолдану үшін өздігінен жеткіліксіз және оларды жүзеге асыру үшін арнайы қадамдарды талап ететін нормалар. Жүзеге асырылуы мемлекеттердің ұйымдастырушылық-құқықтық шараларды (жаңа органдар құру, заңнамалық актілерді қабылдау және т.б.) жүргізу міндеттемесін туындатпайтын жалпы саяси сипаттағы шарттар туралы сөз болғанда ол шарттарды орындау туралы мемлекетішілік арнайы акт қабылдау талап етілмейді.

Бекіту және санкциялаудың басқа да нысандары егемендік құқықтық жүйеге шетелдік нормалардың тікелей енуінен қорғау тетігінің бір түрі болып табылады.

Құқықтық норма – әрекеттің қайталанатын ережесі. Осы себепті ғана ол егеменді ұлттық құқықтық жүйеге бейімделуі, басқалармен үйлесімді, оның бір

бөлігі болуы үшін осы жерде мемлекеттен қолдау алуы керек. Басқа қоғамдық қатынастармен байланыссыз реттелетін қатынастың болуы мүмкін емес сияқты басқалармен келісілмеген бір норманы қолдану іс жүзінде мүмкін емес. Сондықтанда халықаралық-құқықтық ұстаным мемлекетішілік қатынастарда орындалуы талап етілген жағдайларда ұлттық құқықтық жүйеге енгізілуі орын алуы тиіс. [13, Васильев А.М.]. Басқаша айтқанда халықаралық құқық нормаларын қоса алғанда ұлттық құқық жүйесіне енгізілген барлық құқықтық жүйе, барлық нормативтік-құқықтық актілер жүйесі үйлесімділікте қызмет атқаруы тиіс. Тек сондай жағдайда ғана “заңдар қақтығысынан” немесе “заңға тәуелді актілердің агрессиясынан” (әскери салада қолданылатын ұғым) алшақ болуға мүмкіндіктер туады.

Халықаралық Конвенциялардың ережелерінің едәуір бөлігі өздігінен орындалмайтын нормалар болып табылады. Олар “Қатысушы мемлекеттер міндетті”, “мемлекеттер шара қолданады” т.б. тұжырымдардан көрініс табады [1, 59 б.]. Халықаралық құқық ғылымында қалыптасқан көзқарасқа сәйкес мұндай нормаларды сот және басқа да мемлекеттік органдардың қызметінде қолдану үшін халықаралық құқық нормасын ұлттық заңнамаға алдын ала енгізу қажет. Біздің талдауымыз белгілі бір халықаралық-құқықтық құжатты ресми тануын мемлекеттердің белгілі бір шараларды жүзеге асырмастан имплементациялау, рецепция немесе инкорпорациялау деңгейінде іске асуы мүмкін екендігін көрсетеді.

Заңнамада халықаралық құқық нормаларының “тікелей” қолданылуы, “тікелей” әсері туралы жиі айтылады. Мысалы, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 3-бабы 8-тармағында: "8. Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартта Қазақстан Республикасының азаматтық заңдарындағыдан өзгеше ережелер белгіленген болса, аталған шарттың ережелері қолданылады. Халықаралық шарттан оны қолдану үшін заң шығару талап етілгеннен басқа жағдайларда, азаматтық қатынастарға Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар тікелей қолданылады" делінген. [14, ҚР АҚ].

“Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы” Қазақстан Республикасы Заңының 11-бабына сәйкес нысанасы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары болып табылатын халықаралық шарттар бірінші кезекте ратификациялануға жатады [15]. Бұл жерде Конституцияның кез-келген басқа нормативтік құқықтық актілерден үстемдігін қамтамасыз ету мәселесі туындайды. Республика Конституциясына сәйкес келмейтін халықаралық шартты ратификациялау мүмкіндігі өте аз, өйткені Негізгі Заң халықаралық-құқықтық қызметтің негізділігі мен дұрыстығына жауапты мемлекеттік органдардың шеңберін белгілейді. Сонымен, 40-баптың 1-тармағында Қазақстан Республикасының Президенті- мемлекет басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын және ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін оның ең жоғары лауазымды тұлғасы ретінде айқындалған. Конституцияға сәйкес

Президент “...келіссөздер жүргізеді және Республиканың халықаралық шарттарына қол қояды” (44-баптың 11-тармағы). Президент Конституцияның мызғымастығының және адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі болғандықтан (40-баптың 2-тармағы), ол бұл салада тек Конституцияның негізінде және оның шеңберінде әрекет етуге міндетті.

Парламент пен Конституциялық Кеңес сондай-ақ халықаралық шарттардың Конституцияға сәйкестігінің кепілі және халықаралық шарттардың “сүзгілері” қызметін атқарады. Сонымен, 54-баптың 1-тармағына сәйкес “Парламент Палаталардың бөлек отырысында алдымен Мәжілісте, содан кейін Сенатта мәселелерді кезекпен қарай отырып: 1) заңдар қабылдайды; 7) Республиканың халықаралық шарттарын ратификациялайды және олардың күшін жояды.

Конституциялық Сотқа (бұрын Конституциялық Кеңес) кең өкілеттіктер шеңбері берілген, Қазақстан Республикасы Президентінің, Сенат Төрағасының, Мәжіліс Төрағасының, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігінің, Премьер-Министрдің өтініші бойынша Парламент қабылдаған заңдардың Президент қол қойғанға дейін Республика Конституциясына сәйкестігін қарайды (72-бап, 1-тармақ, 3-2-тармақшасы); Республиканың халықаралық шарттарын бекіткенге дейін Конституцияға сәйкестігін қарайды (72-бап, 1-тармақ, 3-тармақшасы). Бұл жағдайларда, 73-баптың 2-тармағына сәйкес “Тиісті актілерге қол қою немесе бекіту мерзімдерінің өтуі тоқтатылады”. Бұл ретте Конституциялық Сот арыз түскен күннен бастап бір ай ішінде шешім қабылдайды. Бұл мерзім, егер мәселе шұғыл болса, Республика Президентінің өтініші бойынша он күнге дейін қысқартылуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес емес деп танылған заңдар мен халықаралық шарттарға қол қойылмайды не, тиісінше, бекітілмейді және күшіне енгізілмейді. (74-бап, 1-тармақ).

Республика Конституциясына қандай да бір түрде сәйкес келмейтін халықаралық шарт ратификацияланса да, оның негізінде белгілі бір қайшылықтар туындаса да, Конституцияны қорғауға үшінші билік – сот билігі келеді, ол Конституцияның, заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттарының негізінде туындайтын барлық істер мен дауларға қатысты (76-бап, 2-тармақ)

Бұл реттерде сот шешімдерінің, үкімдерінің және басқа да өкімдерінің Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші бар (76-бап, 3-тармақ). Егер Соттардың Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға хақысы жоқ. Егер сот қолданылуға тиісті заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Сотқа жүгінуге міндетті (78-

бап). Мұндай жағдайларда Конституциялық Сот соттардың шағымдарын (72-баптың 2-тармағы) белгіленген мерзімде қарайды [1, 62 б.].

Заңдылықтың басты кепілдерінің бірі-жариялылық болып табылады, ол Конституцияның 4-бабы 4-тармағында көрсетілген, оған сәйкес барлық заңдар, Республика қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттар жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми түрде жариялау оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады.

Адам құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі тек халықаралық және ұлттық құқықтың тікелей өзара әрекеттестігі жағдайында заң шығармашылығына ғана емес, сонымен қатар ұлттық заң шығармашылығының жалпы тәртібіне де қатысты. Сонымен қатар проф. С.Ф. Ударцев конституциялық құндылықтарды бекітуде әрбір адамның, ел тұрғынының рөлінің маңызын: “Конституция оны жасайтын, қорғайтын және жүзеге асыратын адамдардың идеяларының, күші мен жігерінің арқасында өмір сүреді, күшке ие және қоғамның даму векторына әсер етеді” деп орынды атап өткен [16, Ударцев С.Ф.].

Қорытынды

Осылайша, Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясы Адам құқықтары туралы халықаралық Билльде белгіленген халықаралық, оның ішінде адам құқықтары саласындағы шарттардың орындалуын жеткілікті түрде қамтамасыз етіп қана қоймай, мемлекеттің ішкі өміріне сырттан келетін жағымсыз әсерлерді бейтараптандыруға кепілдік береді.

Ел мойындаған халықаралық құқық барлық жағдайда сөзсіз, абсолютті, толық басымдылықты, халықаралық құқықтың ұлттық құқықтан үстемдігін талап етпейді. Әрбір мемлекет өзі үшін өзінің ұлттық құқығының халықаралық құқықпен байланысының деңгейін, тәртібін және нысандарын белгілейді. Мемлекеттің егемендігі міне осыдан көрініс табады. [1, 64 б.]. Алайда халықаралық шартты бекітіп, өзіне білгілі бір міндеттемелерді қабылдай отырып (шарт бойынша барлық немесе оның белгілі бір бөлігінде) мемлекет өз сол міндеттемелерді адал орындауы қажет. Бұл мемлекеттердің халықаралық аренадағы өркениетті мінез-құлқының көрінісі болып саналады.

Мемлекеттік биліктің бірегейлігі мен көп қыюлығы төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді: Конституцияның үстемдігін мен елде қабылданатын барлық нормативтік-құқықтық актілер мен халықаралық шарттардың Конституцияға толықтай сәйкестігін қамтамасыз етуге, Конституцияда көрініс тапқан адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау және Қазақстан мойындаған халықаралық құқық нормаларының жүзеге асуын қамтамасыз етуге әрбір мемлекеттік органның қызметі бағытталуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абайдельдинов Е.М. Соотношение международного и национального права Республики Казахстан (проблемы становления приоритетности).

Алматы: “Қазақ университеті”, 2005.—300 с. Издание второе, исправленное и дополненное.

2. Тихомиров Ю.А. Соотношение национального и международного права // Курс сравнительного правоведения. – М.: Изд-во НОРМА, 1997. – 432 с.

3. О Декларации о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики // https://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700_ (Обращение 15 марта 2025 г.).

4. Новые законы Республики Казахстан: Сборник / Подгот. Ф.Т. Бейсенбина. – Алма-Ата: Ред.- издат. отд. Мин. юстиции Республики Казахстан, 1992. – 264 с.

5. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы ҚР Конституциялық заңы. 1991.16.12 https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910004400_

6. О правовых актах. Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480>

7. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. – М.: Институт гос. и права РАН, 1995. – 134 с.

8. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. – М.: Юр. лит., 1993. – 166 с.

9. Конституция Республики Казахстан. – Алматы: Казахстан, 1993. – 32 с.

10. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 жылғы өзгертулер мен толықтырулармен) https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

11. Ещанов А. В центре всех процессов – личность: Конституция Республики Казахстан – прочная основа защиты прав и свобод человека и гражданина // Казахстанская правда. – 30 августа 2024 г.

12. Даниленко Г.М. Применение международного права во внутренней правовой системе России: практика Конституционного Суда // Государство и право. – 1995. – № 11. – С. 119.

13. Васильев А.М. О системах советского и международного права // Сов. гос. и право. – 1985. – №1. – С. 65.

14. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (обращение 29 марта 2025 г.).

15. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 30 мамырдағы заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000054_

16. Ударцев С. Конституция: идеи и люди // Казахстанская правда. – 31 августа 2022 г.

References

1. Abaidel'dinov Ye.M. Sootnoshenie mezhdunarodnogo i nacional'nogo prava Respubliki Kazahstan (problemy stanovleniya prioritetnosti). Almaty: “Қазақ университети”, 2005. — 300 s. Izdanie vtroe, ispravlennoe i dopolnennoe.

2. Tihomirov Yu.A. Sootnoshenie nacional'nogo i mezhdunarodnogo prava //Kurs sravnitel'nogo pravovedeniya. – M.: Izd-vo NORMA, 1997. – 432 s.
3. O Deklaracii o gosudarstvennom suverenitete Kazahskoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respubliki // https://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700_ (Obrashchenie 15 Marta 2025 g.).
4. Novye zakony Respubliki Kazahstan: Sbornik / Podgot. F.T. Bejsenbina. – Alma-Ata: Red.- izdat. otd. Min. yusticii Respubliki Kazahstan, 1992. – 264 s.
5. Kazakstan Respublikasynyb memlekettik tauelsizdigi turaly KR Konstituciyalyk zany. 1991.16.12 https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910004400_.
6. O pravovyh aktah. Zakon Respubliki Kazahstan ot 6 aprelya 2016goda. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480>
7. Kartashkin V.A. Prava cheloveka v mezhdunarodnom i vnutrigosudarstvennom prave. – M.: Institut gos. i prava RAN, 1995. – 134 s.
8. Reshetnikov F.M. Pravovye sistemy stran mira. – M.: Yur. lit., 1993. – 166 s
9. Konstituciya Respubliki Kazahstan. – Almaty: Kazahstan, 1993. – 32 s.
10. Kazakstan Respublikasynyn Konstituciyasy (1995 zhyly 30 tamyzda respublikalyk referendumda kabyldangan) (19.09.2022 zhylygy ozgertuler men tolyktyrularmen) https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
11. Eshchanov A. V centre vsekh processov – lichnost': Konstituciya Respubliki Kazahstan – prochnaya osnova zashchity prav i svobod cheloveka i grazhdanina // Kazahstanskaya pravda. – 30 avgusta 2024 g.
12. Danilenko G.M. Primenenie mezhdunarodnogo prava vo vnutrennej pravovoj sisteme Rossii: praktika Konstitucionnogo Suda // Gosudarstvo i pravo. – 1995. – № 11. – S. 119.
13. Vasil'ev A.M. O sistemah sovetskogo i mezhdunarodnogo prava//Sov. gos. i pravo. – 1985. – №1. – S. 65.
14. Kazakstan Respublikasynyn Azamattyk kodeksi (erekshe bolim) // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (obrashchenie 29 Marta 2025 g.).
15. Kazakstan Respublikasynyn halykaralyk sharttary turaly Kazakstan Respublikasynyn 2005 zhylygy 30 mamyrdayy zany. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000054_
16. Udarcev S. Konstituciya: idei i lyudi // Kazahstanskaya pravda. – 31 avgusta 2022 g